

Maczelka Csaba

A kora újkori angol utópiák
magyar története

Maczelka Csaba

A kora újkori angol utópiák magyar története

Erdélyi Múzeum-Egyesület
Kolozsvár, 2019

Laczházi Gyula

ÚTIKALAUZ SEHOLORSZÁGBA

Maczelka Csaba könyvének címe nemcsak azért kelthet érdeklődést, mert egy hallatlanul izgalmas eszme- és irodalomtörténeti jelenség tárgyalását ígéri, hanem mert korántsem nyilvánvaló, mit is ígér a szerző, amikor az angol szövegek magyar történetét adja az olvasó kezébe. A kötet erre kétféle magyarázattal is szolgál. Egyrészt magyar történetet kapunk abban az értelemben, hogy Maczelka Csaba az anglistika művelőjeként a magyar olvasókat szólítja meg. Ez a triviális állítás korántsem magától értetődő, hiszen az egyes nemzeti filológiák művelői számára komoly kihívást jelent, hogy szakterületükben elmélyedve, annak specializált és sokszor nehezen hozzáférhető szakirodalmát feldolgozva, annak eredményeihez relevánsan szóljanak hozzá, ugyanakkor kutatási területüket és eredményeiket az általuk művelt terepen tájékozatlan magyar olvasó számára is hozzáférhetővé tegyék. Az ilyen törekvések, amennyiben színvonalasan valósulnak meg, a magyar olvasó számára föltöbb hasznosak lehetnek. A kora újkori angol utópiák esetében pedig a vállalkozás létjogosultságát – mint azt a szerző ezzel kapcsolatos megjegyzései is kiemelik – a modern kori magyar-

országi recepcióban tapasztalható hiányok is alátámasztják. Habár az utópia iránti általános érdeklődés a magyar tudományos életben is intenzívnek nevezhető, a kora újkori utópikus irodalomban tájékozódni kívánó magyar olvasó eddig aránylag kevés segítséget talált. Egyrészt, mert Thomas More és Francis Bacon nevezetes művein kívül az igen gazdag kora újkori hagyomány szövegei (Francis Godwin utópikus írását leszámítva) magyarul nem hozzáférhetők. Sőt, mint arra Maczelka jogosan figyelmeztet, More alapvető művének sincs olyan magyar kiadása, amely közölné a kora újkori kiadásokban szereplő és a megértés szempontjából igen fontos paratextusokat. Másrészt, mert míg a létező szocializmus idején a kora újkori utópiák recepcióját segítette, hogy a kommunizmus előfutáraiként voltak értékelhetők, az utóbbi évtizedekben a magyarországi tudományos érdeklődés megcsappant irántuk.

A kötet azonban nemcsak azért viseli *A kora újkori angol utópiák magyar története* címet, mert magyar szerző írta magyar olvasóknak, hanem amiatt is – sőt, alighanem elsősorban amiatt –, mert az angol szerzők szövegeinek elemzése mellett részletesen foglalkozik azok kora újkori magyarországi és erdélyi recepciójával. Ez azért is öröndetes, mert e művek korabeli magyarországi és erdélyi ismertségének kérdése csak az utóbbi években vált elmélyültebb kutatás tárgyává, és korántsem nevezhető általánosan elterjedtnek az a belátás, hogy a kora újkori utópikus irodalom a magyar művelődéstörténetnek is része.

A kora újkori angol utópiák száma igen nagy: Maczelka szerint az 1700 előtti időszakban mintegy száz ilyen mű jelent meg (13). Ennek a hatalmas anyagnak a kötet csupán egy kis szeletét, a szerző által legfontosabbnak, leginkább jellemzőnek tartott szövegeket tárgyalja. Nemcsak a szövegek kiválasztása esetében érvényesül a szükségszerű selekció, hanem a lehetséges elemzési szempontok esetében is. Mint azt a szerző a bevezető fejezetben leszögezi, az utópikus irodalom tárgyalása során határozottan irodalomtörténeti nézőpontot kívánt érvényesíteni, azaz az eszme-, társadalom-, kultúrtörténeti vagy ideológiai megközelítések rovására a szövegek irodalmi jellegének vizsgálatát tekintette elsődleges céljának. A tárgyalásmód ugyanakkor történeti is, a vizsgált szövegeket ugyanis Maczelka azok elsődleges kontextusában értelmezi, modern kori recepciójukkal, aktualitásuk kérdésével nem foglalkozik.

A kötetben természetesen kitüntetett figyelmet élvez More *Utópiája*, a történeti áttekintés azonban nem ezzel a sokak által műfajalapítónak tartott művel kezdődik. Mint azt az *Egyház- és Európa-kritika. A középkori előzmények* című fejezet meggyőzően bizonyítja, dacára annak, hogy

az utópia fogalma csak More 1516-ban megjelent munkája óta létezik, az ezt megelőző időszakban is több olyan angol szöveg keletkezett, amely utópikus vonásokat mutat, és amelyekhez More is kapcsolódhatott. Maczelka részletesen szól a *The Land of Cokaygne* címen ismert költeményről, valamint Sir John Mandeville-nek a János pap országát leíró útikönyvéről. Már e fejezet is jól példázza a szerző tárgyalásmódjának az egész könyvre jellemző kiegyensúlyozott voltát: a *The Land of Cokaygne*-re vonatkozó különböző értelmezési lehetőségek vázolása után megállapítja, hogy nem dönthető el egyértelműen, a költemény szatirikus vagy parodisztikus olvasata helytállóbb-e (66).

Az a kötetben több ízben is hangoztatott tétel, hogy az utóbbi évtizedekben az utópiákra, az utópikus irodalomra vonatkozó tudományos diskurzus hatalmasra duzzadt, és a kora újkori utópiák esetében is az angol nyelvű szakirodalom exponenciális növekedése tapasztalható, More esetében különösen igaz: népszerűsége és ismertsége okán joggal nevezhető az utópia Shakespeare-jének. Maczelka elvitathatatlan érdeme, hogy a gazdag szakirodalom eredményeit is figyelembe véve a korábban keletkezett magyar nyelvű értelmezéseknél lényegesen árnyaltabb és irodalomtörténeti szempontból igen tartalmas elemzését adja az *Utópiának*. Ezt egyfelől az teszi lehetővé, hogy részletesen elemzi a mű paratextusait, mindenekelőtt a bevezető leveleket és a margináliákat, másrészt pedig, hogy az elemzés tanulságaira építve többszólamú szöveggént értelmezi More művét. E tekintetben igen hasznosnak mutatkozik a reneszánsz dialógusnak mint lehetséges műfaji mintának az elemzésbe való bekapcsolása is, hiszen megalapozza annak a végkövetkeztetésnek a megfogalmazását, mely szerint „a sokáig elsősorban tartalma felől olvasott mű valójában formai szempontból is legalább annyira komplex, izgalmas és radikális, mint a benne megfogalmazott eszmék” (114).

A kötet további fejezetei a More utáni utópiairodalom egy-egy jellemző tendenciáját mutatják be körülbelül egy tucatnyi mű részletesebb elemzésével. Ezek az alkotások azt jelzik, hogy a More népszerű művében megjelenő lehetőségek a következő évtizedekben több irányban is továbbgondolhatók voltak, és bennük az utópiának a politika, a moralizálás szolgálatába állítására irányuló törekvése éppúgy akad példa, mint a fantázia elburjánzására, az utópia tudományos tervezetként való értelmezésére vagy az utópia kritikájára és az utópia valóságillúziót keltő lehetőségeivel való tudatos játéokra. Többek között Thomas Nicholls, Joseph Hall, Francis Bacon, Margaret Cavendish,

Francis Godwin és Henry Neville szövegeit vizsgálva Maczelka Csaba nemcsak a hagyomány alakulásának változásait és az egyes művek társadalomtörténeti kontextusát tárja fel, de az irodalomtörténeti nézőpontot szem előtt tartva a szövegek poétikai megalkotottságában jelentkező tudatosságot is hangsúlyozza, melynek meghatározó eleme az utópia fikciós jellegének több esetben megfigyelhető reflexiója.

A magyarországi és erdélyi recepció tárgyalása rendre az angol művek elemzése után kap helyet. Maczelka nemcsak összegyűjtötte a szakirodalomban elszórtan megjelenő és nehezen fellelhető megfigyeléseket, de ezekhez egyes esetekben újakat is fűzött, így sikerült bizonyítania, hogy a recepció nyomai a *The Land of Cokaygne*, Mandeville útikönyve, More, Bacon és Joseph Hall utópiájának esetében egyaránt fellelhetők. Alighanem túlzás lenne e tények alapján azt állítani, hogy az utópikus irodalom nagyon termékeny talajra talált volna a kora újkori Magyarországon és Erdélyben, az azonban kétségtelen, hogy legalábbis néhány szerző ismerte egyik vagy másik szóban forgó művet. Közülük határozottan kiemelkedik Jacobus Palaeologus, aki *Tizenkét napi keresztény tanításában* kreatívan kapcsolódott a kora újkori utópikus hagyományokhoz, így More művéhez. De korántsem haszontalan olyan tényeket is újra felidézni, mint hogy a költő-hadvezér Zrínyi Miklós More *Utópiáját* és Bacon munkáit egyaránt forgatta. Gondolatébresztőek a recepció felkutatására tett olyanfajta kísérletek is, mint Joseph Hall és Szepesi Csombor Márton útleírásának összeolvasása. A recepciót nyomozó fejezetek azt bizonyítják, hogy a könyv szerzője nemcsak az anglistsika kiváló művelője, de a régi magyar irodalom terepén is otthonosan mozog.

A kötet zárófejezete a kora újkori utópiák és a 18. századi regényirodalom kapcsolatának megvilágítását ígéri, de terjedelméből következően inkább csak néhány fontos szempont felvetésére szorítkozik. Maczelka a *Gulliver utazásait* állítva a középpontba nemcsak azt állapítja meg, hogy az utópikus irodalom a képzelet irodalmi szerepének megalapozásával segítette a regényirodalom kialakulását, és hogy a kibontakozó regényirodalom tematikusan is kapcsolódhatott az utópia hagyományaihoz, de arra is rámutat, hogy Swift regényének antiutópikus-utópikus jellege voltaképpen a középkori és kora újkori hagyományban végigkövethető kettősséget írja tovább. Hiszen, mint az a kötet elemzéseiből jól látható, az utópia egyidejű állítása és kritikája, a hitelesség hangoztatása és fikcióként való tudatosítása már a kezdetektől jellemzi az utópikus szövegeket.

E befejező fejezet ugyanakkor a kutatás további lehetséges irányait is megjelöli, a regényirodalom 18. századi kezdetei és a kora újkor utópikus hagyomány közötti összefüggések kérdésének alaposabb kidolgozásán túl a kora újkor német utópiák vizsgálatát, a francia és az angol utópiák kapcsolatának feltárását, valamint az utópia más műfajokban való felbukkanásának szisztematikus elemzését nevezve meg elvégzendő feladatként. Reméljük, a szerzőnek lesz kedve, ideje és ereje, hogy a most megjelent könyvvel megkezdett úton továbbhaladva ezeknek legalább egy részét megvalósítsa, és hogy talán e kezdeményezéshez más filológiák képviselői is kapcsolódnak. Maczelka Csaba könyvével az olvasók máris megbízható, árnyalt és naprakész áttekintést kaphatnak az angol utópikus irodalom első korszakáról és ennek magyar vonatkozásairól.

„Örök véget és
örök kezdetet”

Tanulmányok Szabó Lőrincről

Kabdebó Lóránt – Kulcsár-Szabó Zoltán
– L. Varga Péter – Palkó Gábor (szerk.)

„Örök véget és örök kezdetet” – Tanulmányok Szabó Lőrincről

Petőfi Irodalmi Múzeum – Prae Kiadó
Budapest, 2019

Pataki Viktor

EGY ÉLET(MŰ) ASPEKTUSAI

A Szabó Lőrinc-életmű permanens újraértelmezési kísérleteivel kapcsolatos szkeptikus olvasói magatartást (ha egyáltalán létezik ilyen) könnyen megváltoztathatja vagy legalábbis átértékelésre készítheti a 2019-ben, a PIM Studiolo sorozatának részeként, *„Örök véget és örök kezdetet” – Tanulmányok Szabó Lőrincről* címmel, a Petőfi Irodalmi

Múzeum és a Prae gondozásában megjelent tanulmánykötet. A könyv anyagát biztosító, a költő halálának 60. évfordulója alkalmából, 2017-ben szervezett tudományos tanácskozást ugyanis korántsem a szimbolikus dátumokhoz kapcsolódó megemlékezés aktusa hívta életre, hanem – ahogyan erről a precíz és kikezdhethetlen előszó is hamar meggyőzi olvasóját – az életmű kritikai kiadásának töretlenül zajló munkálatai, valamint az „elmúlt szűk évtizedben elkészült mértékadó tanulmányok, doktori értekezések, monográfiák” (7) által felvetett kérdések és kutatási lehetőségek. Ha azonban az említett szkeptikus olvasói beállítódás a tartalomjegyzék (például az életmű legavatottabb ismerőinek állandó jelenléte és a meglehetősen visszafogott alcím miatt) és az előszó olvasása után esetleg mégis új erőre kapott volna, akkor már az első „blokk” szövegeinek olvasásakor, de legkésőbb a média- és kultúratudományos megközelítésmódok működképességének felismerésekor biztosan szertefoszlik. Az ugyanis, hogy egyáltalán tematikus „blokkokat” vagy egységeket lehet felfedezni, bizonyosan nem a konferenciafelhívás látens elvárásaiból (aligha volt ilyen) vagy valamilyen rigorózus szerkesztői eljárásból, vagyis a szerkesztés „erőszakjából” (ilyen sem) következik, hanem a kutatói gondolkodást is kifejezetten hasonló problémák és összefüggések irányába terelő Szabó Lőrinc-szövegek időtálló közlő és teherbíró képességéből – a szerkesztők szövegrendezési koncepciója is az interpretációk kapcsolódási pontjainak felmutatásából ered. A tanulmánykötet értékelése szempontjából azonban, talán éppen ezért, az is legalább ennyire feltűnő, (a)hogy bizonyos szövegek meglehetősen izolált pozícióba kerülnek – *Quid pro quo*.

A kötet ilyen módon összeálló első, a költésztörténeti és poétikai vizsgálatokat a technika és biopoétika kérdéseivel egyaránt ötvöző, a „test” és az „élet” szerepére, egymással összefüggő viszonyára rákérdező egységét Kabdebó Lóránt *„egy Költő Agya” (21. századi kísérlet a 20. századi líra olvasására)* című tanulmánya nyitja, amely a különböző versmodellek változásán keresztül Szabó Lőrinc költészetének „egyidejű összetettségét” (14) nem a *Tücsökzenével* kezdődő pályaszakaszz jellemzőjeként ismeri fel, hanem már 1927–1928-tól datálja a líra-történetileg is kulcsfontosságú, „kettős látásnak” is nevezett poétikai váltást. Ez utóbbi ráadásul nemcsak a „dialogikus paradigma” részleges kiegészítése, hanem annak (szinte) nélkülözhetetlen része. Kabdebó tanulmánya azonban nemcsak saját, eddigi kutatásaiból származó be-látásait vizsgálja felül, de egyedülálló módon, önmaga régebbi írásaival párbeszédbe lépve (a lábjegyzetek is erről tanúskodnak) színre is viszi

a „dialogikus paradigma” működését. Ehhez Kabdebó saját, korábbi szövegein kívül főként a *Jeszenin*-ciklust és a *Materializmus* című szöveget veszi alapul, ráadásul egy jövőbeli tanulmányt is kilátásba helyez (37), végül – a dialogikus versmodell és a spirituális életmeditáció együttes jelenlétének felmutatását követően – Szabó Lőrinc költészetét az egész 20. század reprezentánsaként nevezi meg (48).

Kulcsár Szabó Ernő tanulmánya ezzel szemben már nem a különböző pályaszakaszok periodizációjában és a hozzájuk rendelt versmodellek átértékelésében érdekelt, noha a költészettörténeti teljesítmény értelmezése és jellemzése összeköti a két szöveget, hanem sokkal inkább az „organikus élet jelentőségének” (56) magyarázatában és a biopoétikát a természetlírával összekapcsoló vizsgálat megalapozásában. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy ahol Kabdebó Lóránt szövege véget ért, onnan indul a Kulcsár Szabó-tanulmány kérdésfeltevése. A Szabó Lőrinc-versek esetében a testi érzetek olyan rögzítési módjáról van szó, amely nemcsak a „természetlira látványszerkezetének” módosítását hajtja végre, hanem egy kettős, egyszerre külső és belső optika működését is lehetővé teszi. Mindez a Szabó Lőrinc-költéssel kapcsolatban gyakran hangoztatott „panteizmus” fogalmának kritikai felülvizsgálatát is magával hozza, ugyanis itt már nem a dekorativitás megjelenéséről és a „külső térbeliség” (60) megjelenítéséről van szó, hanem az „élet tenyészetszerű működésének” (61) poétikai rögzítéséről, amely sok esetben a személyiség pozícióját is destabilizálja. Az arisztotelészi, uexkülli, dilthey-i, agambeni és főként heideggeri teoretikus nyomvonalon mozgó szöveg az emberi jelenlét és az organikus élet viszonyát olyan nagy ívű poétikai elemzéseken keresztül (például *A földvári mólón*) magyarázza, amelyek nemcsak a Szabó Lőrinc-költészet értelmezéséhez, de a hazai biopoétikai olvasás megalapozásához is hozzájárulnak.

Az organikus élet szerveződésének kérdése központi szerepet tölt be Nagy Csilla „...*hullám csak a tavon*” – *Test, erő, intimitás Szabó Lőrinc költészetében* című tanulmányában is. Itt azonban főként a testi érintettség és testfelfogás felől válik hangsúlyossá az életnek kiszolgáltatott szubjektivitás. Nagy Csilla három testkoncepciót mutat be: a testet először olyan erőterként írja le, amely a betegség, a sérülés és egyéb szabályozások által ugyanúgy a versbeli én „hatókörének korlátozását hajtja végre” (98). A második, amely már sokkal több rokonságot mutat a Kulcsár Szabó Ernő által vázolt biopoétikai megközelítéssel, a test sérülékenységgel és érzékenységgel is összefüggő animalitás. Ebben

a relációban másrésről a kötet termékeny párbeszédkészsége és eddig kevésbé tárgyalt Szabó Lőrinc-szövegek is felszínre jöhetnek (ez számos ponton jellemzi a tanulmánygyűjteményt), ugyanis az *Egy egér halálára* vagy a *Lecke* című versek például két eltérő értelmezést is motiváltak – jöllehet, ezek kapcsán szinte teljesen más megállapításokra jut Kulcsár Szabó Ernő és Nagy Csilla. Utóbbi tanulmánya a „csontváz” értelmezése során továbbá Kulcsár-Szabó Zoltán szövegével, az intimitás nyelvének mint harmadik testkoncepciónak a bevezetése által (a *Semmiért Egészen* példáján keresztül) pedig Balogh Gergő tanulmányával is dialógusba lép, ráadásul a Lóci-verseket is váratlan produktivitással kapcsolja be az animalitás és humanitás viszonyát övező diskurzusba.

Kulcsár-Szabó Zoltán *A (túl)élő üzenete* című tanulmánya az említett kapcsolódási ponton kívül a természetlíra kérdésének mérlegeléséhez és az „élet” fogalmának tárgyalásához is hozzájárul, főként azáltal, hogy a *Szamártóvis* című vers rendkívül aprólékos elemzésén keresztül a természeti lét, az emberi jelen- és távollét, valamint a lírai beszéd összefüggéseit, végső soron natúra és kultúra viszonyának dilemmáit mutatja fel. Az interpretáció ráadásul nemcsak a klasszikus és késő modern magyar költészet hagyományához talál utakat, hanem egyszerre kerülnek elő lehetséges kontextusokként vagy vonatkoztatási pontokként Ted Hughes, Kazinczy Ferenc vagy Petőfi Sándor versei is. Kulcsár-Szabó Zoltán értelmezésében az élet szuverenitásának lehetőség és a testi anyagszerűség textuális működése voltaképpen az (emberi) üzenet hiányában kapcsolódik össze, ugyanis itt már nem a kultúra által formált beszéd dönt az élet elevenségéről, hanem a pusztulást hozó élet, az élet védelme és az élet mint erőszak az „önmagát túlélő élet híradásaként” (132) jelenik meg.

Míg *A (túl)élő üzenete* a darab/egész relációját a költői leírás grammatikájának és a költői szöveg materialitásának vonatkozásában magyarázza, addig Pataky Adrienn *Antropomorf és dendroid organizmusok Szabó Lőrinc és Nemes Nagy Ágnes verseiben* című tanulmánya már a természeti és az emberi átjárhatóságának metamorfózison keresztüli példáit nyújtja, vagyis a darab/egész viszonya itt főként az átváltozás motívumaiban érhető tetten. Persze némely esetben vitatható, hogy a versekben szereplő metaforák (például a *Téli fák* vagy az *Egy téli bodzabokorhoz* esetében) valóban a lírai én „dendroid organizmussá” (151) történő átalakulásáról adnak-e számot, nem pedig inkább annak kiüresedéséről. Az – a Pataky által említett biopoétikai elméletek vad-

hajtásait leszámítva – azonban kétségtelenül kiderül a tanulmányból, hogy az organikus élet működése nemcsak Szabó Lőrinc, hanem Nemes Nagy Ágnes költészetében is kiemelt szereppel rendelkezik, és további, ilyen irányú kutatásokat ösztönözhet.

Az „*Örök véget és örök kezdetet*” figyelmes olvasójának könnyen feltűnhet, hogy a kötet potenciális első egységét akár az „élet” fogalma köré épülő szövegek vagy az „élet” különböző aspektusainak tárgyalására vállalkozó írások együtteseként is meg lehetne határozni. Innen nézve ezt a blokkot Balogh Gergő *Élni annyi, mint ellenállni című, Élet és szuverenitás Szabó Lőrinc* Semmiért Egészen című versében alcímű tanulmánya zárja. Balogh az élet politikájának vizsgálatát (bio- és thanatopolitika) egy részletes és nagy hatású, Szabó Lőrinc egyik legismertebb (ha nem a legismertebb) művét elemző tanulmányában végzi el, az élet fogalmának szisztematikus magyarázatát pedig mindenekelőtt Hannah Arendt és Giorgio Agamben vonatkozó munkáin keresztül hajtja végre. A *Semmiért Egészen* összefüggésében elemzett „totális uralom” (166) azonban nemcsak hatalomtechnikai és politikai szempontból válik relevánssá, hanem – Nagy Csilla szövegével összhangban – a *test* (érzéki tapasztalat, zsarnok zsarnoksága), Kulcsár Szabó Ernő és Kabdebó Lóránt szövegeivel való viszonyában a *költői nyelv* és a *természet* (én és te viszonya), valamint Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmányát felidézve a *(túl)élés* (puszta élet, szuverenitás) vonatkozásában is lényeges. A performatívumokra, én és te khiasztikus viszonyára, valamint az önmegszólítás működésére figyelő interpretáció ezzel az irodalmi olvasás biopolitikai jellegű lehetőségének kiváló példáját nyújtja.

Ami az organikus élet/természet működése miatt voltaképpen az eddigi szövegekhez tartozik (noha talán már nem olyan szorosan), az Smid Róbert *Harc a technikával* című tanulmánya. A *Harc az ünnepeért* című kötetet – a performativitás és operativitás, valamint natúra, kultúra és technika kapcsolata felől – elemző szöveg a „szerves önszerveződés és a szervetlen eszközök” (186) dinamikájára koncentrálna. Nehéz feladat ez, ugyanis amíg a *Vezér* kinetografikus működésének leírása rendkívül találó, addig például az *Esőben* elemzésében már kétséges, hogy az „ing” ige (a „nyálkásan” határozószóval) valóban olvasható-e (főnévi értelemben) azonosításként. (Az *Éjszaka a vonaton* esetében a „centrális-operátori pozíció” beemelése helyett pedig esetleg célravezetőbb lett volna a *Téli éjszakával* történő összehasonlítás).

A kötet sorban következő négy szövege (Buda Attiláé, Horváth Kornéliáé, Gorove Eszteré és Mezei Gáboré) már egyáltalán nem, vagy

csak érintőlegesen kapcsolódik az olvasás során eddig körvonalazódott erőterhez. (Jóllehet, Buda Attila „évszakképekre” fókuszáló, motivikus összefüggéseket rögzítő tanulmánya akár bele is tartozhatna az első egységbe.) Természetesen ez nem a tanulmányok minőségét érintő kritikai észrevétel, mint inkább az első egység termékeny párbeszédképessége után tapasztalt személyes hiányérzet. Már csak azért sem lehet kvalitatív probléma, mert Horváth Kornélia *Szökés és megértés: még egyszer Az Egy álmairól* című szövege például kifejezetten alapos és szempontgazdag (főként formapoétikai és verstani) interpretációnak nevezhető. (Ezen a ponton ráadásul a jövőbeli vagy éppen zajló Szabó Lőrinc-életművel kapcsolatos filológiai munkálatok üzemzavar-elhárítási szakemberei számára érdemes jelezni, hogy *Az Egy álmai* megjelenési időpontja még további bonyodalmakat okozhat, ugyanis például Horváth Kornélia és Barna László is más dátumra hivatkoznak. Persze előbbi szerző azért egy lábjegyzetben utal erre a lappangó apóriára.) Mezei Gábor tanulmánya pedig talán az egyetlen, amely a verssor térbeliségének és az akusztikus topográfia medialitásának szentel kitüntetett figyelmet, ráadásul mindezt Oravecz Imre költészetével (kifejezetten a prózaversekkel) való komparatív perspektívában végzi el.

Amennyiben az első egységgel kapcsolatban helytálló, hogy a Szabó Lőrinc-szövegek teljesítménye vonzotta, terelte egy irányba a gondolkodást, úgy a kötetstruktúra szempontjából Szabó Lőrinc fordításai legalább ilyen hatékonyak bizonyultak. A kötet második egységét ugyanis olyan tanulmányok alkotják, amelyek Szabó Lőrinc német, francia és angol nyelvű fordításaival foglalkoznak. Barna László „*Werther álmai*” című írása amellel érvel, hogy *Az Egy álmainak* poétikájában és a dialogikus versmodell működésére nézve tulajdonképpen az egész *Té meg a világ* című kötetben jelentős szerepet tölt be a *Werther* „gondolatisága” (284). Ezt követően Szávai János (*Verlaine a szemináriumban* című szövegében) a Verlaine-fordításokat, Szávai Dorottya pedig („*Sátánna koronáztam magamat*” című tanulmányában) főként a *Les Fleurs du mal*-fordítást helyezi az értelmezés középpontjába. Amíg a Verlaine-szövegek esetében inkább csak fordítástörténeti magyarázatokról, Szabó Lőrinc jellegzetes eljárásairól, valamint – főként a zeneiségre és hangzóságra épülő – fordítástechnikai megoldásokról esik szó, addig Szávai Dorottya tanulmánya inkább a Baudelaire és Szabó Lőrinc költészete közti analógiák felmutatására koncentrálna. A paradigmaváltó szerep, a másság poétikája és az ezzel összefüggő idegenségtapasztalat olyan jellemzők, amelyek alapján líratörténeti párhuzamot is lehet vonni

a két költői életmű között. Szele Bálint tanulmánya az előző, fordításokkal foglalkozó szövegektől eltérően leginkább a Shakespeare-fordítások színházi világban betöltött szerepére fókuszál. Az írás címe (*Maradandó érték és értéktelen szöveg – Szabó Lőrinc Shakespeare-fordításai*) éppen arra a szempontra utal, amely alapján Szele maga is értékkel, ugyanis a különböző szövegek – hatástörténeten keresztül átszűrve – „alkalmazhatóságát” mutatja be (a megtartott fordításoktól egészen a többszörösen újrafordított szövegekig). A Szabó Lőrinc-fordításokat követő kísérletek végső soron azt bizonyítják, hogy a költő műfordítói tevékenysége megkerülhetetlen referenciapontnak számít, ezenkívül pedig a magyar Shakespeare-recepció szempontjából is megkérdőjelezhetetlen a szerepe.

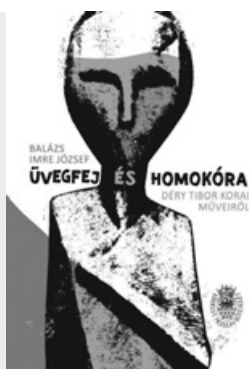
Az „Örök véget és örök kezdetet” záró két tanulmány az eddig tárgyalt szövegekkel és kapcsolódási pontokkal ellentétben – a már említett módon – meglehetősen erősen izolált helyzetben marad a kötet végén. Ennek oka, hogy Kemény Aranka az átírás és újraírás egyébként érdekes és fontos gyakorlatait mutatja be Szabó Lőrinc költői tevékenységében, azonban egy-egy érdekes példát általában nem követ semmilyen konklúzió, és a különböző elemek újrafelhasználásából származó belátások sem illeszkednek szisztematikus filológiai megfigyelésbe. (Bár a tanulmány utolsó bekezdése annyiban magyarázza a szöveg szétartását, hogy a szöveg egy nagyobb volumenű kutatás töredéke.) Dr. Felszeghi Sára szövegét pedig kimondottan érdekesnek és informatívnak találhatja az irodalomtudományos diszciplínában edződött olvasó, azonban az mintha egy másik tanulmánykötet maradéka volna, egy olyan köteté, amelyben a versek a szerzői biográfia illusztrálását és dokumentálását szolgálják. Ezen a ponton eléggé üdvöztetően hat a szerkesztői előszó találó megoldása, mely szerint a tanulmány „tulajdonképpen Szabó Lőrinc »biopoétikájához« egy empirikus irányból” (11) kanyarodik vissza. Az előszó már több ponton dicsért, megbízható védvonalai azonban sajnos egy problémát sehogyan nem tudnak elhárítani (nyilvánvalóan ez nem is feladata semmilyen előszónak): a kötetben szereplő, főként a tördelésből származó hibákat. Az olvasó ugyanis csaknem minden második oldalon talál rontott kurziválást, elválasztási problémákat, számos esetben összecsiszító szavakat, néha pedig változó tipográfiát, speciális karaktereket is. (Sajnos olyannyira feltűnő az ilyen jellegű mulasztás és következetlenség, hogy egy idő után az olvasó is kíváncsi lesz a lemaradt oldalszámokra, és találgatni kezdi, melyik munkafázisban jár pillanatnyilag.)

Mindez éppen azért ennyire szembetűnő és kellemetlen, mert az „*Örök véget és örök kezdetet*” – *Tanulmányok Szabó Lőrincről* című kötet kimagasló teljesítmény és megkerülhetetlen a Szabó Lőrinc-kutatás, valamint a magyar költészettörténeti vizsgálatok szempontjából. (Az olvasó ráadásul minden bizonnyal szívesen vette volna a konferencián elhangzott, de a kötetben nem szereplő tanulmányokat is.) A kötet szövegei végső soron nemcsak Szabó Lőrinc életművének kiemelkedő szerepéről, állandó jelenlétéről és vitalitásáról győzik meg az olvasót, hanem az élet eddig nem vagy kevésbé ismert aspektusainak sokszínűségéről is.

Balázs Imre József

Üvegfej és homokóra – Déry Tibor korai műveiről

Erdélyi Múzeum-Egyesület
Kolozsvár, 2019

Reichert Gábor

PONYVA ÉS AVANTGÁRD

Az utóbbi idők magyar avantgárd-szakirodalmának jól érzékelhető és öröndetes tendenciája a Kassától részben vagy teljesen független alkotók – egészen a közelmúltig jellemzően elfeledett vagy méltatlanul alábecsült – teljesítményeinek feltárására, értékelésére és kontextusba helyezésére való törekvés. Az „egyszemélyes” magyar avantgárdot, a Kassák körül kialakult holdudvar kizárólagosságát tételező tévhitek hosszú évtizedeken át megnehezítették, hogy a nálunk az 1910-es évek közepétől az 1920-as évek végéig működő művészeti és ideológiai mozgalom ne valamiféle központosított szervezetként, hanem különböző

– olykor egymással összhangban, de leginkább ellentétben álló – csoportok, műhelyek és magányos alkotók koegzisztenciájaként jelenjen meg a köztudatban. A Kassák-körön kívülről érkező „magányosak” közül – Illyés Gyula, Németh Andor és a fiatal József Attila mellett – Déry Tibor tekinthető az egyik legjelentősebbnek, akinek korai (nagyjából az 1920-as évekre tehető) alkotói szakasza is bizonyítékkal szolgálhat a decentralizált avantgárdszemlélet szükségességére.

Ahogy Balázs Imre József utal rá *Üvegfej és homokóra* című, Déry Tibor korai műveiről szóló tanulmánykötetében, a szakirodalomban konszenzus uralkodik néhány húszas évekbeli Déry-mű – elsősorban az 1926 tavaszán keletkezett dráma, *Az óriáscsecsemő* – jelentőségéről, a szerző induló pályaszakaszának összefoglaló elemzésére azonban eddig kevés kísérlet történt. A fent említett ok mellett az is közrejátszhatott ebben, hogy igencsak nehéz – sőt, valószínűleg lehetetlen és talán értelmetlen is – valamiféle következetes előrehaladást sugalmazó narratívába rendezni Déry Tibor korai pályáját. Mit kezdjünk például azzal, hogy Déry az avantgárd szövegei írása idején sem fordított egészen hátat a *Nyugat* hagyományosabb, az izmusok iránt kevésbé nyitott modernség szemléletének? Vagy azzal a ténnyel, hogy ponyváírói életművének egy jelentős része is ekkoriban bontakozott ki? Ez utóbbi szövegek természetesen megélhetési okokból jöttek létre, ennek ellenére felvetik a kérdést – amellyel Balázs Imre József is foglalkozik könyvében –, hogy felfedezhető-e bármiféle szemléletbeli rokonság az igencsak eltérő poétikai eszköztárral felvértezett műcsoportok között; ezenkívül a korabeli irodalmi mező rétegzettségére, az abban érvényesülni (vagy akár csak valahogy boldogulni) szándékozó alkotók tevékenységét befolyásoló anyagi, hatalmi és egyéb tényezők összetettségére is rámutatnak.

Az *Üvegfej és homokóra* nem vállalkozik a fent jelzett időszak monografikus feldolgozására, a kötet hat részfejezete tematikus és/vagy műfaji mélyfúrásokat közöl a korai Déry-életmű néhány jelentős és néhány kevésbé jelentős darabjáról. Az első fejezet a pályakezdő író Erdély-reprezentációival foglalkozik: az idesorolható művek életrajzi háttere (az anyai ági rokonság érdekeltségébe tartozó galócási fűrészárúüzemben eltöltött hivatalnoki időszak, valamint az 1937-es erdélyi körút) a kései visszaemlékezéseknek és Botka Ferenc kutatásainak köszönhetően eddig is ismert volt, Balázs Imre József azonban a szép-irodalmi szövegek (*A Kriska*, *A próba*, *A két nővér* és az *Áronból ember lesz* című művek) felől igyekszik visszakövetkeztetni az azok narratív

sajátosságait meghatározó Erdély-élményre. Balázs Imre József a turizmuskutató fogalomkészlete felől véli megragadhatónak e nézőpont lényegét: „Több, erre az [erdélyi] élményanyagra épülő történetben is felmerül a »kívülről jött«, az idegen pozíciójának értelmezése. Mivel az idegenség kérdése Déry néhány, Erdély-tapasztalatokat megjelenítő narratívájában kifejezetten a turista pozíciójával kapcsolódik össze, fontosnak tartom felvetni a turistatekintet érvényesülésének hipotézisét e korai Déry-szövegekkel kapcsolatban” (12). Déry „turistapozíciójának” körülírásához a fiatal író/hivatalnok társadalmi státuszának vizsgálatán keresztül vezet a fejezet gondolatmenete, ez azonban – legalábbis az én meglátásom szerint – inkább megkérdőjelezi, mintsem alátámasztja a választott elméleti keret adekvátságát. Egyrészt az „idegen pozíciója” Déry teljes életművén végigvonul a korai novelláktól kezdve *A befjezetlen mondaton* és a *Feleleten* át a kései kisregényekig (az író szövegeiben nem ritkán a Balázs által körüljárt „átmeneti” státuszból, a se ide, se oda nem tartozás tapasztalatából eredeztethető a kívülállás problémája), ebből következően pedig nem gondolom, hogy bármikor is pusztán a turistáéhoz hasonló idegenségélményről beszélhetünk az író esetében – még akkor sem, ha az elemzett szövegek valóban a földrajzi értelemben is „kívülről jött” ember alakját állítják az olvasó elé. Másrészt nem tartom egyértelműen „lefordíthatónak” az összefüggést Déry galócási magányossága és idegenségtapasztalata (vagyis az életrajzi tények), valamint a fikciós műveiben érvényesülő vagy épp meghaladni kívánt „turistatekintet” között – az utóbbinak az előbbiből történő levezetése nagyobb fokú megfeleltethetőséget tételez szerző és elbeszélő között, mint ami e művek olvastán szerintem indokolt lenne. Harmadrészt pedig nem tisztázott, hogy valójában mit nyerünk azzal, ha bebizonyosodik, „Déry ténylegesen alkalmasnak bizonyult arra, hogy íróként kilépjen a »turistatekintet« nyújtotta szűk perspektívából, és a léthelyzetek több nézőpontú, modernsége jellemző megragadása már legkorábbi műveiben is foglalkoztatta” (36). Mivel az ebben a fejezetben elemzett novellákban a helyszínek inkább csak homályosan körülírt, az elbeszélések cselekményében másodlagos szerepet játszó *háttérként* szolgálnak, nem a turista nézőpontjából való kilépés tűnik a szövegek legfontosabb téjének. Mintha erre a következtetésre jutna az elemző is a fejezet végén: „Jellemző módon nem a helyszínek determinálják a szereplőket, hanem az élethelyzet, vagyoni helyzet, általános emberi viszonyok: ebben az értelemben tehát kijelenthető, hogy Déry Tibor Galócás-élményköre inkább a világ-

érzékelés meggyőző kifejtéséhez szükséges konkrétumokat, tényanyagot jelentette Déry számára, anélkül, hogy kifejezetten helyspecifikus, lokális problémákat keresett volna ebben a közegben” (48).

A korai Déry és a „léthelyzetek több nézőpontú, modernsége jellemző megragadása” kapcsán érdemes lett volna vázolni azt a hazai és nemzetközi irodalmi kontextust is, amelybe ezek a szövegek érkeztek, vagyis hogy a korszakban milyen egyéb epikai kísérletek születtek erre a típusú személyiség- és világábrázolásra. A vizsgált novellákat szinte egyaránt jellemző „lázkodó romantika” kapcsán Balázs Imre József említést tesz Knut Hamsun hatásáról, véleményem szerint azonban alábecsüli ennek jelentőségét. A magam részéről úgy látom, hatás helyett sokkal inkább utánzásról beszélhetünk az elemzett pályaszakaszban, hiszen például a *Lia* és *A Kriska* már-már zavarba ejtő módon használja fel az *Éhség* és a *Pán* tematikus és elbeszéléstechnikai megoldásait. (Erre egyébként maga Déry is utal több kései visszaemlékezésében.)

Az *ámokfutó és a dadaizmus vizuális kontextusai* című fejezet Déry 1921–1922-ben keletkezett, teljes egészében csak jóval halála után kiadott verses kollázsának képi megjelenítését, a szöveg és az azt kísérő képanyag viszonyának kérdését tárgyalja. Az elemzés során Balázs „funkcionális” megközelítést érvényesít, amely remekül hasznosíthatónak bizonyul a dadaizmus irodalmának értelmezéséhez. Mint írja, „[a]z egyes alkotók életművében gyakori, hogy bizonyos technikák újabb és újabb funkcionalitások szerint értelmezhetőek. A dada abból a kételyből eredeztethető, amelyik a művészet terepét túlságosan szűkösnek érezte, és kritikailag viszonyult a művészet korabeli intézményrendszeréhez” (60–61). Innen válik érthetővé *Az ámokfutó* – egy átlagos korabeli újságlapszám vizualitását és tematikáját karikírozó – általános társadalomkritikai szándéka. A tanulmányíró jártassága a román avantgárd irodalom területén lehetőséget ad a Déry-mű és a piktovers műfajának összehasonlító elemzésére, a fejezet végén pedig Tamkó Sirtó Károly dadaista törekvései kerülnek a vizsgálat középpontjába.

Az „avantgárd Déryvel” foglalkozik a szürrealista korszakot elemző ötödik és a két korai verset az ekphraszisz alakzata felől vizsgáló hatodik fejezet is. *A Laknak-e a homokórában madarak?* című egységben az író szürrealista korszakának kulcsszövegétől (*A homokóra madaraitól*) a *Dokumentumban* megjelent verseken és hírparódiákon, *Az óriás-csecsemőn* és az *Ébredjétek fel!* című „hosszúmesén” keresztül az üvegféjű borbély versekig átfogó képet kapunk a húszas évek végi pályaszakasz-

ról. Ezt a részt érzem a kötet legkiérleltebb, legelmélyültebb fejezetének: az újabb Déry-kutatás alapszövegéről van szó, amely a magyar szürrealizmus szakirodalmát is új felismerésekkel gazdagítja. Ezek közül a legfontosabb *Az óriáscsecsemő* és az *Ébredjétek fel!* szürrealizmus-allegóriákként való értelmezése: Balázs szerint míg előbbi „a szürrealista célkitűzések kudarcát viszi színre” (111), utóbbi „*Az óriáscsecsemő* pozitív, optimista változata, a szürrealizmus sikertörténetének allegóriája” (115). A fejezet – és tulajdonképpen a teljes könyv – központi állítása szerint Déry „különutas” avantgárdot művelt, amelyet megérintettek ugyan a különböző izmusok törekvései, de azok pusztá alkalmazása helyett inkább a hatások egyéni szintetizálásáról beszélhetünk. „Kétségtelen, hogy szürrealizmusképe tágasabb volt annál, mintsem hogy kizárólag a Breton-féle kiáltványokat és elveket tartsa relevánsnak saját munkája szempontjából” – írja Balázs (122). Ehhez annyit érdemes hozzáfűzni, hogy meglátásom szerint – és úgy látom, a könyv szerzője is ezen a véleményen van – nemcsak Déry, hanem a teljes magyar avantgárd esetében tévedés lenne tisztán elkülöníthető izmusokról beszélni, ebből következően viszont nem gondolom, hogy bármely autonóm alkotó „kizárólag a Breton-féle kiáltványok” – természetükből fakadóan meglehetősen homályosan előadott – elveit tartotta volna irányadónak.

A menekülő embert (későbbi címén *Az éneklő sziklát*), valamint a *Világvárosi Regények* című sorozatban megjelent, álnéven írt ponyvatörténeteket vizsgáló negyedik és hetedik fejezet Dérynek a zsánerműfajok felé tett – javarészt kényszerű – kirándulásait mutatja be. Az elemzések tanulsága szerint hiába sorolhatók a lektúrirodalom kategóriájába, a pusztán pénzkereseti célokból írt műveket is jellemzi az ugyanakkor keletkezett avantgárd alkotások hevülete: a fantasztikus regényekben ábrázolt alakok, helyzetek, konfliktusok mögött ugyanaz az erősen társadalomkritikus alapállás ismerhető fel, amely Déry szinte minden korai művét áthatotta.

Balázs Imre József könyve meggyőzően bizonyítja, hogy egy szerzői életmű megismerésekor nem tekinthetünk el a szövegek létrejöttét alapvetően meghatározó személyes, politikai, mediális (stb.) körülmények vizsgálatától. Ez a biztosítéka annak, hogy – például – Déry Tibor húszas-harmincas évekbeli művészetét ne kizárólag poétikai kísérletek laza halmazaként, hanem egy rendkívül heterogén mezőben működni igyekvő író ellentmondásoktól korántsem mentes tevékenységének lenyomataként szemléljük.

„macht nichts mondta
halottak napja van”

Közelítések
Kányádi Sándor
Halottak napja Bécsben
című verséhez

Korpa Tamás (szerk.)

„macht nichts mondta halottak napja van” – Közelítések Kányádi Sándor *Halottak napja Bécsben* című verséhez

Lector Kiadó – Szépirodalmi Figyelő Alapítvány
Marosvásárhely–Budapest, 2019

Pinczési Botond

VÁLTOZATOK KÁNYÁDIRA

„Kányádi Sándor költészetének irodalomtörténeti jelentősége, mindamelllett, hogy az erdélyi magyarság e költészet által megszólaltatott sorskérdéseinek perspektívája aligha becsülhető le, csakis akkor válhat jobban tudatosíthatóvá, ha – a művek laudatív ontoteológiai megközelítésmódjairól lemondva – a transzilvanizmus identitás-központú problémaköréről a korpusz nyelvisége felé fordítjuk figyelmünk fókuszát. A költészetben ugyanis nincs identitás nyelv nélkül. A közösségiség lehetőségeinek megértéséhez a Kányádi-versnyelv működésének megértésén át vezet az út” (109) – írja tanulmányának lezárásában Balogh Gergő, mondatai pedig mintha a jelen recenzió tárgyául szolgáló kötet létrejöttének relevanciáját támogatnák meg. A „*macht nichts...*” ugyanis többek között Kányádi Sándor *Halottak napja Bécsben* című versével kapcsolatos nyelvi-poétikai elemzéseket, a verset az életművön kívül és azon belül egyaránt kontextualizáló írásokat tartalmaz. A kötetben található írások a kiválasztott versből kiindulva elsősorban a Kányádi-életmű egészére nézve vonnak le következtetéseket, azonban arra a kérdésre, hogy a szerző más műveihez képest miért lehet kiemelt jelentőségű a *Halottak napja Bécsben* (azon a nyilvánvaló okon túl, hogy terjedelem és reputáció szempontjából is az egyik legnagyobb vers), nem nyújtanak érdemi választ. A kötetet alapvetően olyan „minielemezések” strukturálják, amelyek jellemzően különböző szempontok szerint járják körül Kányádi egyik leghíresebb versét. Ez pedig – az emlékezés

jelentőségén túl – a kanonizáció szándékával fellépő gesztusként is értelmezhető.

Bertha Zoltán a Nagy László-, Juhász Ferenc-, Szilágyi Domokos-, Egyed Emese- és Kovács András Ferenc-féle versnyelvek kapcsán a formapoétikai lehetőségeket tárgyalja, illetve Vörösmarty Mihály művével való összehasonlításban, „valamifajta *Szózat*-variációként is értelmezhetőnek” (27) találja Kányádi szövegét. Továbbá arra is rámutat, hogy az angol fordítások miképpen próbálták érzékeltetni „Szabófalva nevének jelképes értelmét” (28). Markó Béla is inkább az életművön kívüli kontextualizálás lehetőségeit kutatja, összehasonlítva a vers bizonyos részleteit Áprily Lajos, Szilágyi Domokos és Illyés Gyula műveivel. Lapis József a Kányádi-lírán belüli összefüggésekkel teszi láthatóbbá „Kányádi csillagait”, amelyek egyszerre (egymást hangsúlyozva, elrejtve, ironizálva) idézik meg a természettudományos és a transzcendens dimenziókat a *Tűnődés a csillagok alatt*, a *Dél keresztje alatt*, a *Valaki jár a fák hegyén* és a *Halottak napja Bécsben* című versekben.

Codău Annamária és Demény Péter irányítja rá a figyelmünket Ioan Alexandru *Logosz* című művére, amelyet vendégszöveggé lehetne azonosítani a *Halottak napja Bécsben* textusán belül, azonban Kányádi verse jóval túlmutat a román, magyar és német nyelvi elemek egyszerű vegyítésén: „Ezek a vendégszövegek képíleg és ritmikailag is belesimulnak a költeménybe, annak mintegy természetes létmódjává generálva a többnyelvűséget és [...] a többes kulturális kötődést is” (34) – írja Codău Annamária.

A „*macht nichts*” mindezek mellett olvasónapló jellegű szöveggel is operál, de a líra zeneiségét hangsúlyozó vagy a szavalat és a mű kapcsolatát vizsgáló észrevételek is megtalálhatók a Korpa Tamás által szerkesztett gyűjteményben, amely ily módon diszfunkcionálissá válik mint tanulmánykötet. Az előbbi felsorolásból is sejthető, de a kötet olvasása során is szembetűnő lehet, hogy a néhol kiegészítő, néhol párhuzamos, helyenként akár egymásnak ellentmondó megközelítések tovább kívánják tágitani a *Halottak napja Bécsben* egyébként sem szűk értelmezési lehetőségeit. Innen közelítve, a szövegek sokszínűsége nemcsak az értelmezések, de az értelmező típusú szövegek közti különböző beszédmódok izgalmas váltakozásában is tetten érhető. A tízezer leütésnyi terjedelmi keret (ami a tanulmánygyűjteményben megjelenő szövegek kritériuma volt a felkért írók, irodalomtörténészek és kritikusok számára) egy olyan, már tematikus szinten is szintetizálásra törekvő

hosszúvers esetében, mint a *Halottak napja Bécsben*,¹ elsősorban a (köteten túli) továbbgondolásra méltó megközelítéseknek nyithat teret. Ezt az elgondolást a szerkesztő előszava is alátámasztja: „e rövid szövegek izgalmas, szempontgazdag és inspiráló szövegfolyammá, észrevételgyűjteménnyé állhatnak össze, és a későbbi kutatások számára is ösztönzően hathatnak...” (21).

Említésre méltó a kötet egészét tekintve, hogy több értelmezés is képes érdemben új perspektívából szemlélni a kiválasztott verset, melynek kritikai korpusza eddig nem olvas(hat)ta Kányádi versnyelvét a digitális kultúra megközelítési módjai felől. A Bertha Zoltán által már korábban említett („szóródik folyton porlódik / él pedig folyton porlódik / szabófalvától san franciscóig / szabófalvától san franciscóig”) versszakban a moldvai csángó magyar falu és San Francisco közötti távolság szolgálna helyszínül valamiféle diaszporikus tapasztalatnak. Bár a helynevek ragozása egyértelműen arra mutat, hogy az oppozíciót a célelvőség motiválja, de ezen sorok éppen az ismétlés² által válhatnak rekurzív alakzattá, melynek folytonossága nemcsak visszatérést, hanem egyfajta végtelenített oszcillációt is színre visz. Ennek a távolságnak a mérhetetlenségére hívja fel a figyelmet Pál Sándor Attila, pontosabban a szövegének értelmezési horizontjába kerülő Google Maps, amely nem szolgál információval a Szabófalva és San Francisco közötti útról.

Radikálisan új modellt alkalmaz Borsik Miklós elemzése is, hiszen míg az eddigi recepció jellemzően a rekviem formanyelvére való rájátszásként olvasta a verset, addig a kötetzáró szöveg arról is értekezik, hogy „a Kányádi-vers szerkezete hasonlóságot mutat egy tetszőleges elrendezésű Facebook-hírfolyaméval” (116). Konkoly Dániel az interneten fellelhető három, Kányádi Sándor által mondott szavaltból indul ki, és azt vizsgálja, hogy a vers különböző intonálású felolvasásai miképpen módosítják a mű prozódiaját, és hogy felmerülhet-e ennek következtében a máshogy értés lehetősége. „Mit szólhat isten amikor / heréltek zengik az ő dicsőségét / csupa semleges hang neutrum / neutrum neutru-u-um”. Ezt a versrészletet hallva Konkoly azt észrevételezi, hogy Kányádi az utolsó sornál énekelni kezd, ami azért lehet kiemelkedően

- 1 Vö. Pécsi Györgyi, *Kányádi Sándor*, Előretolt Helyőrség Íróakadémia, 2019, 178–179. „A *Halottak napja Bécsben* minden szempontból szintézist jelent: az egyes, a szűkebb nemzeti közösségek és az emberiség sorsának, múltjának és esélyeinek, a létezés egzisztenciális és ontikus lehetőségének olyan összegzése, mely a hagyományos és modern versbeszéd egymásba szerveződésében jelenik meg.”
- 2 Az ismétlés versbéli színre viteléről bővebben lásd SMID Róbert *Daten/dátum/dateur*, a kötetben: 87–91; valamint VIGH Levente *Oldás és kötés*, a kötetben: 93–96; című szövegeit.

fontos, mert amellett, hogy az emelt beszéd a semleges hanghordozás ellentéte, „a dallamvezetés a gúnyolódást idézi meg, vagy felidézheti a csupán zajként funkcionáló megnyilatkozások hangzását is [...], mintha a megszólaló hang azt imitálná, ahogy Isten akarja befogni a saját fülét, hogy ne kelljen hallania a kasztráltak énekét” (55). Az már önmagában is eltér a megszokottól, hogy három olyan felvétel is fellelhető egy videó-megosztón, amelyeken a költő maga mondja saját versét; ezzel kapcsolatban jegyzi meg Konkoly: „a költő szavalatának ismétlődő felvételei mintha az elmúlás ellenében, a megőrzésért munkálkodnának” (57).

A Kányádi-féle szavalatnak és a vers akusztikájának fontosságára emlékeztet Farkas Wellmann Éva is. Elemzésében fontossá válnak a szöveg hangzósságára építő technikák, és többek között figyelmünkbe ajánlja – egy másfajta *Halottak napja Bécsben*-tapasztalat érdekében – a megidézett rekviem olvasás közbeni hallgatását.

Amennyiben az előszó nem nevez meg, csak feltételez valamiféle további kutatási irányt, megkérdőjelezhetővé válik-e a radikálisan újítani kívánó értelmezési kísérleteknek és így tulajdonképpen a tanulmánykötetnek a tudományosan értett tétje? Kérdésként merülhet fel ugyanis, hogy a Facebookhoz, a Google Mapshez vagy (mint később tárgyaljuk) a pánikrohamhoz való hasonlóság a *Halottak napja Bécsben* esetében mennyiben lehet képes szoros vagy legalább releváns olvasatok eredményét közölni, és mennyiben visz színre frappáns gondolat-kísérleteket. A tudományosságra való törekvés azért sem tűnik reprezentatívnak, mert az olyan komoly nyelvi-poétikai eljárásokra rámutató elemzések is, mint például Pataki Viktor és Balogh Gergő szövegei, ugyanazon versrészletet járják körül, és bár következtetései néhol eltérnek egymástól, tanulmányaikban mégis a hasonló megközelítésből kifejtett észrevételek válnak meghatározóvá. Falusi Márton a versbéli megszólalásmód diverzitására mutat rá (vallomás, anekdota, párbeszédszerűség, szám- és személyváltások) és észrevételezi ennek viszonyát a mű ritmikájával, így olvashatóvá teszi számunkra Mozart és Bartók formanyelvének a versben megjelenített kontrasztját.

Sánta Miriám egy pánikroham lefolyásához hasonlítja a *Szürkület* című kötet befogadói élményét, valamint a saját, dedikált példányában fellelhető, kézzel írt versszakok említésével mutat rá azokra az eszközökre, amelyekkel Kányádi Sándor a cenzúra működését is képes volt felülírni. Sánta saját szövegének műfaját olvasónaplóként jelöli meg, melyben nem kíván élni az irodalomtudományos beszédmódokkal. Ez részben a személyesebb hangvétel miatt lehet érdekes, valamint abból

a szempontból is, hogy ezáltal a Kányádi-líra a sok esetben kisajátított, bejáratott kanonikus pozíció túl is olvashatóvá válik. Sánta Miriám szövege olyan különböző életszakaszokban keletkezett olvasatokat próbál felvonultatni, amelyekben egyszerre meghatározók az adott olvasás *itt és most*jának egymáshoz képest variatív jellegű fókuszpontjai, és amelyekben a „legidőtlenebb élményt nyújtó idegenségtapasztalat” (83) is állandó jelenséggé funkcionál. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy ez a szöveg gyengíti talán leginkább a „*macht nichts*” kifejezetten versszöveg-értelmezésre épülő tanulmánykötetként való olvashatóságát, hiszen a pánikrohamhoz hasonlítás kifejtése egyfajta modellként íródik bele az értelmezésbe.

Fontos, hogy a kötet struktúrája több szempontból is tudatosan korrelál a verssel. Gondolhatunk itt olyan nem elhanyagolható figyelmes-ségre, hogy a magyar nyelvű kötet árát lejben és forintban egyaránt feltüntették a borítón, vagy a tanulmánygyűjteményt lezáró három elemzésre – Balogh Gergő, Borsik Miklós és Pataki Viktor szövegeire –, amelyek a vers nyelvi-poétikai eljárása által is működtetett szintetizáló jelleget viszik színre, illetve reagálnak a kötet többi szövegére is. Pataki Viktor írása leginkább Smid Róbert és Vigh Levente megállapításaival kerül dialógusba, ugyanis arra mutat rá, hogy az elemzett verset uraló időviszonyokat egyfajta megelőlegezett visszafordulás szervezi. Az első versszakból kiinduló elemzésből többek között az derül ki ugyanis, hogy egy olyasfajta beszédpozícióval van dolgunk, amelyben a beszédaktus szoros összefüggésben áll az (ön)megszólítás, a megszólaltatás és egyáltalán a megszólíthatóság alakzataival, melyeket a vers temporális viszonyokat megalkotó technikáiban érhetünk tetten. Balogh Gergő szintén a temporalitás hozzáférhetőségét látja kérdésesnek az első versszakban, amelyet nyelvfilozófiai szempontok alapján észrevételez. Szövege Bertha Zoltán, Konkoly Dániel és Lapis József megállapításaira is reflektál. Balogh Gergő tanulmánya Pataki Viktoréhoz hasonlóan a beszédaktusok elemzése felől közelít, ám míg szövegének lezárásaként Pataki a Pécsi Györgyi monográfiájában fellelhető félreolvasásra reflektál, addig Balogh az egész, eddigi Kányádi-értés transzilván identitás-központú problémaköréről próbálja átterelni a figyelmet egy első-sorban a nyelviség által hozzáférhető értelmezői horizontra.

A „*macht nichts*” egy szempontgazdag, azonban ingadozó mértékű tudományos igényvel megalkotott válaszlehetőség lehet arra a kérdésre, amelyet a kötet maga is feltesz: „Hogyan lehet egy *nagy* verssel foglalkozni?” (80) [Kiemelés P. B.]

Balogh Gergő – Fodor Péter
– Pataki Viktor (szerk.)

Milyen állat? Az állatok irodalmi és nyelvelméleti reprezentációjáról

Alföld Alapítvány –
Méliusz Juhász Péter Könyvtár
Debrecen, 2020

Vincze Richárd

„ÁLLATTÁ LEENDÉS”

*Közelítések a Milyen állat?
című tanulmánykötethez*

Az utóbbi évek nemzetközi, valamint magyar művészeti és elméleti trendjeiben egyre látványosabb módon jelennek meg az „ember” és az „állat” stabilizálódott határait rákérdező interdiszciplináris érdeklődési irányok. E két létstruktúra bináris oppozícióját és egymást feltételező történeti viszonyrendszerét, valamint irodalmi reprezentációit kutató, a filozófiaelmélet különféle vonulatait – anthrozoology, ecocriticism, deep ecology, biopoétika, poszthumanizmus, újmaterializmus (OOO) stb. – is számos esetben a horizontjukba építő kutatási területek vizsgálódásai így ezen megszilárdult viszony átértékeléséből indulnak ki. Tehát azt a filozófiai diskurzusban rögzült strukturális pozíciót vonják kérdőre, amelyben az „állat” ontológiai státusza már mindig is az „ember” hagyományos diszkurzív meghatározásának részeként, azzal szembeállított elemként – a világ fenomenológiai státuszától és a nyelvhasználat lehetséges módjaitól is egyaránt megfosztva – jelent meg. Következésképpen az így létesített antropológiai differencia meghatározottságának dekonstrukciójával e tudományterület olyan horizontok felnyitására vállalkozik, melyek válaszként szolgálhatnak arra a kérdésre (is), hogy milyen nyelvi-kognitív, technikai és lételméleti meg-

különböztetést konstituáló rendszerek lehetőségfeltételeként jött létre ez az alá- és fölérendeltségen alapuló történeti alakzat, mely több ezer éven keresztül meghatározta a róla szóló diszkurzív rendet és beszédmódot.

A *Milyen állat?* című tanulmánykötet szövegeinek bázisát az állatok irodalmi és különféle nyelvelméleti reprezentációit egybegyűjtő, valamint a legutóbbi évek számos interdiszciplináris kutatásait mintegy ernyőfogalomként magába foglaló *animal studies* irányzatának értelmezései adják. Ezen kérdésirányokat is fókuszába emelő heterogén szövegstruktúrának a megjelenése a hazai irodalom- és kultúratudomány éppen e fentebb jelzett felélenkült érdeklődésével számot vetve kezdeményez értelmezői diskurzust a főként külföldi orientáltóságú diszciplínákkal, „hol alkalmazva vagy akár továbbgondolva az annak kereteit kijelölő történeti és elméleti belátásokat, hol pedig kritikailag viszonyulva azokhoz” (10). A kötet így egyrészt a humán és az animalitás ontológiai kategóriáinak, egymáshoz fűződő szerkezetének elméleti vizsgálódásait prezentálja. Másrészt pedig ilyen elméleti irányultságból olvassa a magyar irodalom különböző textusait azért, hogy azok poétikai-retorikai eljárásainak felmutatásával a mindeddig visszavonhatatlan érvényűnek tartott létstruktúrák elbizonytalanításának kérdésköreit interpretálja. Teoretikus szempontból elsősorban tehát azon tanulmányok felmutatása szükséges, amelyek kiváltképp az antropológiai differencia és annak tágabb vonzáskörzetébe tartozó elméletek kérdésköreit járják körül, mindezzel pedig rá is mutathatnak e tudományterület legfőbb orientációs pontjaira, és kiemelhetik azok mindeddig rejtett kapcsolódásait.

Egyrészt Lőrincz Csongor *Zoopoétika: látás, fogalom, elevenség* című – Rilke két versének önreprezentációs eljárásairól értekező – szövegének első néhány bekezdése fogalmazza meg azokat az állításokat, amelyek valamiképpen az animalitás olvashatóságának kérdésére reflektálnak, egyúttal felhívva a figyelmet arra is, hogy túl a motivikus izotópiák vizsgálati perspektíváján, az értelmezés tárgya ismét szignifikáns mértékben mutatkozik meg nyelvi-poétikai problémaként. Továbbá azt is kiemeli, hogy a zoo- és ökopoétikai elemzések „korántsem pusztán az animalitást mint olyat, hanem az állatokhoz fűződő emberi-kulturális viszonyt reprezentálják avagy helyesebben: inszenírozzák [...] közegükben való bioszemiotikai konstitúcióját, olvashatóságát és ugyanakkor kulturális kódoktól való megvonódását helyezik előtérbe” (204).

Pataki Viktor tanulmánya is e felütés felől válhat kapcsolódási ponttá, miként az a madarak és a költői megszólalás összefüggéseit, valamint a természetlíra lejegyzési módszereit, technikáit is szintén a humán perspektívájából értelmezi, annak kulturális konstrukcióként való megjelenítését tematizálja. Ennélfogva Oravecz Imre *Madárnaplóinak* szorosabb vizsgálata arra reflektálhat, hogy „A madárénekek [...] azért sem kerülhet át soha az emberi kommunikáció oldalára, mert az antropológiai differencia szerkezetéhez tartozik az, hogy állat és ember megkülönböztetésének feltétele a *logosz* birtoklásához köthető” (116), valamint hogy a textusokban olyan észlelési szituációk jeleneteződnek, amelyekben „a látvány rögzítésének feltétele nem kizárólag a megfigyelő én percepcióis tevékenységéhez kötött, hanem sokkal inkább a látvány szerkezetének – mediális helyettesítésen alapuló – azonosításain múlik” (127–128).

Szintén jelentős elméleti tétet mozgat Balogh Gergő *Identitás és differencia között* című szövege is, amely szerkezetébe építi az antropológiai differencia megképzésének három lehetséges megközelítését is. Balogh tanulmánya egyfelől arra reflektál, hogy – Arisztotelész óta – a nyelv birtoklása („variatív és rekurzív nyelvi kommunikációra való képesség”) (178) jelölte ki ezen elkülönítés diszkurzív határvonalát ember és állat között, másfelől pedig az agambeni gépezet saját antropogenezisét (tehát emberi létezőként értett születését) termelte ki azáltal, hogy az emberi lét a benne jelen lévő *zoé* (naturális élet) és *bios* (társadalmi élet) szféráját cezuraként szituálja újra önmagában, elválasztva ezzel e két létminőséget egymástól. Harmadrészről viszont annak lehetőségét is felmutatja, hogy az antropológiai differencia „nem csak az ember által alkotott gondolati konstrukciók felől közelíthető meg: kultúrtechnikái éppen ennyire fontosak” (179).

Ilyen orientációjú tanulmány a Smid Róberté is, amely többek között a kultúrtechnika-kutatás irányából kezdeményez párbeszédet a fentebbi szöveg állításaival. Voltaképpen e tudományterület „előszeretettel diszlokál ontológiailag megalapozott(nak vélt) differenciákat, és teszi azokat mindössze gyakorlatok függvényévé, technikai előállítottságukra rámutatva” (248). Smid tanulmánya ugyanis azt a kérdést teszi fel, hogy a film médiuma miként képes az antropológiai differenciát, egyúttal a mozgás specifikumát kiemelve létrehozni e határvonalat, és a nyelv birtoklásának premisszájától eltérő értelmezési keretben felmutatni e problémakört. Tehát tulajdonképpen azt feltételezi, hogy a film rögzítésre irányuló és repetitív képessége az állat és az apparátus kü-

lönbségének feltételét azzal destruálja, hogy az „analóg automatizmus technikáját” csupán a gépi automatizmus rögzítettségének relációjában értelmezi, majd azt a „visszajátszás során már egy eredeti, gépi recepció ismétlésévé avatja”. Így „Marey gépeinek önrögzítése pedig [...] áthelyezi az antropológiai differenciát az ontológiai megalapozottságról a technikai előállíthatóság keretei köze: az ember/állat dichotómiát ember és automata relációjának utalja ki” (278).

Mindenképpen megemlítendő még Kulcsár-Szabó Zoltán, az austini beszédaktus állapotpéldáit elemző, az ember-állat megkülönböztetés rögzítését jelenetező elméleti szövegről írott értekezése is, mely e differenciának az etikai és nyelvi vonzatáról is releváns állításokat fogalmaz meg: „[...] az ember és állat közötti különbségtétel, amely nála a legtöbb esetben a nyelvi intencionalitás megléte és hiánya közötti különbségtételt jelenti, voltaképpen a beszédaktus-elmélet konvencionális előfeltétel-rendszerének az alapvető biztosítója” (53).

Elméleti perspektívából nézve igazán fontosak még Halász Hajnalka és Eisemann György szövegei is, melyek egyrészt kritikával illetik azt, hogy „napjaink biopoétikai tájékozódásai olykor az egzisztenciális nivellálás bűvöletében élnek” (14), majd Herder szövegét (*Értekezés a nyelv eredetéről*) elemezve e „homogenizálás diszkurzív alapjait dekonstruálj[ák]” (10), másrészt pedig szintén Herderhez kapcsolódóan nyelvfilozófiai perspektívából kérdezik rá arra, hogy a fogalomalkotás metódusai miként alakíthatják az emberi és állati lét határvonalait jelölő terminológiai struktúrákat.

Mindezen kívül az elméleti premisszákat kevésbé nyíltan artikuláló vagy azokat elemzésük tárgyává nem avató tanulmányokat azért érdemes mégis ebben az elméleti fókuszú áttekintésben taglalni, mert így, a prózai és lírai szerkezetek elemzésén keresztül, implicit módon rá lehet mutatni az állat/ember, állati hang/emberi hang különbségeit, valamint az emberi percepció és hangadás metódusait gyakran érintő textusok poétikai-retorikai eljárásainak működésmódjaira, ugyanakkor a már elemzett szövegek nyelvi funkciói ezáltal új fénytörésben válhatnak az értelmezések részévé.

Hansági Ágnes az *Animalitás és humanitás a Legendában* című tanulmányában Tersánszky Józsi Jenő egy kispróza szövegének narratív-retorikai beszédmódját elemzi, mellyel rámutat annak regisztergazdag szólamaira, ugyanakkor a névadás metódusait és annak grammatikai viszonyrendszerét is egyúttal kérdőre vonja. Mészáros Márton kiváló értelmezése Kovács András Ferenc *Pictura et sententia* című lírai mű-

vének szerkezetét vizsgálja, valamint műfaji sajátosságokat kiemelve arra helyezi a hangsúlyt, hogy az írás kérdéskörét, valamint a kultúra és natúra észlelési mezőinek összefüggésrendszerét interpretálja. Fontos még megemlíteni Bengi László és Bednancics Gábor tanulmányait is; előbbi tanulmány állításai az állatokhoz kapcsolt motivikus szerepkörök transzgresszív eljárásait pozicionálják, utóbbi pedig „az angyalok közvetítőszerepéről és az állatokhoz fűződő viszonyairól [...]” (11) jelenti ki azt, hogy „a rockzene auditív és vizuális állatai és angyalai megnyitják az utat a lírai kimondás régebbi formációi előtt, s olyan közvetítőkké válnak, amelyek elfeledett vagy elhanyagolt funkciókat csempésznek vissza művészeti tapasztalatba” (113).

Végül Kusper Judit, Szentesi Zsolt és Urbán Bálint tanulmányainak felmutatása azért is indokolt, mert egyrészt Kusper szövege fontos megállapításokat fogalmaz meg az állatok mesékben konstituálódó szerepéről, másrészt pedig Szentesi írása arra hívja fel a figyelmet, hogy az ember és állat viszonyának figuratív megjelenítése számos Kosztolányi- és Babits-versben nyerhet transzcendens értelmezést is. Urbán Bálint tanulmányát pedig azért érdemes kiemelni, mert az utóbbi *A jaguárember* című elemzése képes olyan értelmezésként funkcionálni, amely „A humánus és az animalitás fenyegető felcserélhetőségét tematizáló átváltozástörténetek és a két ontológiai kategória határvidékén mozgó lények” (227) ábrázolásával az „ember és állat hagyományos ontológiai kategóriái közötti oszcillálás” (227) műveletét vonhatja kérdőre, egyúttal jelenítheti meg figuratív módon. Urbán szövegének perspektívája továbbá azért is unikális, mert a kötetben egyedülálló módon csupán ez érvényesít nem európai viszonyok által meghatározott ember-állat kapcsolatot.

Összegzésül: a kötet szerzteágazó – mivel egyszerre jelennek meg kortárs és klasszikus szövegeket értelmező, európai és nem európai perspektívát alkalmazó írások is –, azonban a szövegek tematikai fókuszukban összekapcsolódnak. Az *animal studies* elméleti premisszáit csak néhol alkalmazó, az ember és állat viszonyrendszerére rákérdező vagy e stabil pozíciót felfejtő elemei között a kötetkoncepció szempontjából gyakran csak implicit, viszont némely esetben igen markáns konnexió ismerhető fel, ami így e heterogén szövegek struktúrájának sikerültségét is jelezheti. Ugyan a kötet nem minden szövege motivált e fentebb jelzett antropocentrikus kérdezmód meghaladásában, azonban mind-egyik érdekelt abban, hogy az animalitásnak, az ember és állat (netán humán és nonhumán állatok) relációjának eddig nem értelmezett irá-

nyokból történő újraértésére tegyen kísérletet. A továbbiakban e textusok elméleti és elemző eljárás módjai – a kötet előszavában írtakkal megegyezően – egészen biztosan evokálhatnak ilyen fókuszú és szintén e rögzült relációkra rákérdező, azokat továbbgondoló kutatási irányokat, és válhatnak fontos értelmezési keretivé számos interpretációs folyamatnak is.

Horváth Márk – Lovász Ádám
– Nemes Z. Máriaó

A poszthumanizmus változatai – Ember, embertelen és ember utáni

Prae Kiadó
Budapest, 2019

Bordás Máté

POSZTHUMANIZMUS-PROBLÉMÁK

Ahogy korábbi kritikákban, recenziókban is olvashattuk, hiánypótló kötetről van szó, merész vállalkozásról, amelynek célja a rendszerezés, alapozás, keretezés. Olyan szerzők tollából méghozzá, akik a poszthumanizmusról szóló diskurzus talán legaktívabb hazai alkotói, gondolkodói, terjesztői. *A poszthumanizmus változatai* apropóján egy rövid bevezetőt kívánok adni a poszthumanizmus alapvető problémájáról, írásom így részben a Horváth Márk, Lovász Ádám és Nemes Z. Máriaó által szerkesztett kötet, javarészt azonban inkább a poszthumanizmus kritikája kíván lenni.

Az *Ember, embertelen és ember utáni* alcímet viselő monográfia már a 9. oldalon tisztázza, hogy mi a poszthumanizmus. A humanizmus emberképének decentralizálása áll a definíció fókuszában. Az antropocentrizmus poszt-antropocentrizmusra váltása szálazódik szét

a továbbolvasás során, így már az első tizenvalahány oldalt végiglapozva kaphatunk egy elméleti bevezetést. A diskurzus alapvető irányával könnyedén megismerkedhetünk, és ráébredhetünk, hogy a humanizmus emberképével szemben mennyivel vonzóbb a poszthumanizmus, hiszen a társadalmi egyenlőtlenségeket kitermelő humanizmust felváltja egy olyan fogalmi keret, amely az eddig kiszorított ágenseknek is hangot ad.

A poszthumán diskurzus alapvető elemeit az idő szervezi. A humanizmus (mely a múlt) bűneit és az ezekre adott reakciókat (például posztkolonializmus, feminizmus, antihumanizmus) említve leírható annak illegitimitása, így a jelenbe megérkezve a történelmi háttér előtt felmutatható a poszthumanizmus fogalma. A háttérhez azonban hozzátartozik a jövő is, mely a múlt humanizmusának felszámolásával, kibővítésével a poszthumanizmus tulajdonképpeni létállapota. Ezen a ponton azonban nehéz eldönteni, hogy a humán identitás heterogén állapotának kifejlése a leíró és az előíró hangok melyikéhez közelít leginkább. A diskurzus érezhetően maga sem dönti el ezt, sőt, mindkettőt képviselni szeretné. A humanizmus illegitimitásának leírása legitímálja a poszthumanizmust, azonban a poszthumanizmus elő írja saját létállapotát azáltal, hogy tagadja a humanizmust.

A fogalmi esetlenségre, melyet részben felszámol és helyettesít a fogalmi gazdagság, már a kötet legelején jó példát találunk: „Az ember hagyományos fogalmát tagadó, illetve megkérdőjelező poszthumanizmus esetében nem beszélhetünk egy koherens, szisztematikus gondolatrendszeréről, sokkal inkább egy formátlan, széttartó, heterogén, önmagát is folyamatosan a megsemmisüléssel és az összeomlással fenyegető gondolkodásformával állunk szemben” (9). Itt a diskurzus egy alapvető gyenge pontjára (ami amúgy teljes mértékben transzparens és felvállalt) hívja fel a figyelmet a szerző, azonban mindez érdekes képet fest, ha a humanizmussal kapcsolatos megalapozatlan és téves elméletek felvázolását a felvállalt széttartó, heterogén, önmagát is folyamatosan a megsemmisüléssel és az összeomlással fenyegető mivolt mellé helyezük. Ezt az ellentmondásosnak tűnő jelleget kritizálni feleslegesnek tűnik, hiszen a szóban forgó kötetben szereplő szövegek potenciálja sokkal nagyobb annál, hogy ezen fennakadjunk. És úgy gondolom, hogy a probléma is nagyobb.

Ezt Losoncz Márk *Mi jöjjön a poszthumanizmus után?* című tanulmányában ki is fejti Cary Wolfe *What Is Posthumanism?*, Rosi Braidotti *The Posthuman* és David Roden *Posthuman Life* című könyveinek kapcsán:

„A reprezentatív könyveket áttekintve láthattuk, hogy mekkora zűrzavar uralkodik azzal kapcsolatban, ami magában a »poszthumanizmus« kifejezésben is benne foglaltatik. Először is egyáltalán nem világos, hogy miben áll a humanizmus természete: diskurzus, intézményi gyakorlat, filozófiai tan, világnézet vagy ez mind? Az sem világos, hogy mi az az álláspont, amelyet minden humanizmus képvisel. Vajon ez az »önmaga számára transzparens szubjektum« képze, vagy a racionális szabad emberé, netalán az emberközpontú világé? A zűrzavar a humanizmus történelmi beazonosításában éri el csúcspontját.”¹

A humanizmus elnagyolt felvázolása természetesen erre a monográfiára is igaz: „[...] amelynek alapvető sajátossága a hagyományos humanizmus szuverén, koherens és autonóm emberképének a decentrációja” (8), vagy: „Természetesen a »humanizmus« kifejezésének számtalan használata és jelentése van. *David Roden* szerint a humanizmus legfontosabb sajátossága az antropocentrizmus, tehát az emberközpontúság” (8). A kötet szerzői tehát átveszik az elődök humanizmusról alkotott szemléletét. Losonczi írása alapján azt lehet mondani, hogy a poszthumanizmus érthetően és határozottan megállapítja, milyen az az emberkép, melynek opponense szeretne lenni, azonban mindezt a humanizmus fogalma alá gyűri be, Losonczi érvelése szerint tévesen, hiszen az emberi létezőket az antikvitásban közel sem helyezték a világ tetejére, állatias ösztönöket kötötték hozzájuk. Továbbá Darwin a biológia felől, Freud pedig a pszichológia felől kérdőjelezte meg az ember integritását, bőven a poszthumanizmus előfutárainak számító elméletek előtti korszakokban.² Úgy tűnik, mintha a lelkesedés olyan hévvel hajtaná a poszthumán diskurzust, hogy az elmélettermelés mellett a humanizmus mibenlétének kérdése eltöpreng a képviselői számára.

A krízishelyzet előidézője-e a poszthumanizmus, vagy az arra adott reakció? Krízis-e a humanizmus, célja-e a poszthumanizmusnak a krízis megszüntetése? Vagy a krízis megléte és annak fenntartása legitimálja a poszthumanizmust? Mit élünk meg krízisként? Hisz virágzik a poszthumanizmus. Bárcsak ne így lenne? Hasonló performatív kérdések, kijelentések jutnak eszembe ezzel kapcsolatban, hiszen ez a könyv, és megannyi más poszthumán tanulmány is, meglehetősen performatív

1 Losonczi Márk, *Mi jöjjön a poszthumanizmus után?*, PRAE.hu, www.prae.hu/article/11522-mi-jojjon-a-poszthumanizmus-utan/.

2 Vö. Losonczi Márk, *I. m.*

retorikával dolgozik: „Felismerhetetlen viszonzás és viszonzozhatatlan adakozás: az önmagát felemésztő, örökké adakozó Naphoz csatlakozva a filozófia dekonstrukcióján keresztül ölelkezhetünk össze a nonhumán világ posztantropocentrikus nyitottságával” (56). Ezt a jelenséget akár úgy is értelmezhetnénk, hogy a cél elérése érdekében el kell követni ennek a performativitásnak, a bizonyos szintű előírásnak a bűnét. De mire is gondolok lényegében? A poszthumanizmus retorikája gyakran kiáltványyszerű. Érezteti az emberről való gondolkodás felszabadulásának és/vagy felszabadításának örömteliségét, ugyanakkor az ezzel járó melankóliát is. Bataille-t idézve, ahogy a szerzők is teszik, megérthető ez a feszültség: „az univerzalitás, amint eléri csúcspontját, minden létet felrobbant, és belefullasztja azt az erőszakba” (55). Ez az erőszak azonban nem a produktivitás garanciája. Sőt, meglehet, hogy nem is a produktivitásra való törekvést kell keresnünk, legalábbis nem a klasszikus, fejlődésorientált értelemben. Fenyő Dániel a *Jelenkor* idei májusi számában szintén kétségeket fogalmaz meg a fentebb említett monográfiával kapcsolatban:

„Zavarba ejtő, hogy a tanulmánykötet szerzői még csak nem is reflektálnak olyan abszurd és nevetséges elképzelésekre, mint amilyen Haraway ajánlása. Érthetetlen, miféle emancipatorikus jelentősége lenne az állathangok utánzásának. Az, hogy a szerzők kritika nélkül vesznek át ilyen gondolatokat, kétséget ébreszt a tanulmányok komolyan vehetősége kapcsán, ezt a kételkedést pedig nem csökkenti a könyv nyelvezetét jellemző erőteljes képiség. A kiáltvány-nyelv-szerűség organikus metaforáival, mint a gyakran használt »egymásba vérzés«, csak még inkább megnehezíti az egyébként is nehezen követhető, asszociatív gondolatmenetek megértését.”³

Írásában Fenyő Dániel a kötet retorikájával kapcsolatban is megfogalmaz bírálatot. A tudományos nyelv kreativitásával, metaforikusságával részemről nem lenne probléma, ha ez nem fonódna össze a humanizmussal szembeni elnagyolt vádakkal, amire Losonczi hívja fel a figyelmet. Mintha azt figyelhetnénk meg, hogy az itt olvasható tudományos diskurzus kreativitásával, retorikájával is legitimálni kívánná magát.

3 Fenyő Dániel, *Ember az ember után*. Horváth Márk, Lovász Ádám, Nemes Z. Mária (szerk.): *A poszthumanizmus változatai. Ember, embertelen és ember utáni*; Horváth Gideon, Süveges Rita, Zilahi Anna (szerk.): *extrodésia. Enciklopédia egy emberközpontúságot meghaladó világhoz*, Jelenkor 2020/5 590.

És mintha ez a „burjánzás” egy bizonytalan, részben reflektálatlan alapon menne végbe. Emellett fontosnak tartom azt is megemlíteni, amit a Késelés Villával sorozat poszthumanizmusról szóló estjén Kiss Kata is megfogalmazott a diskurzus kritikájaként: a feminizmusnak és az antropocénnek a mai napig kézzelfogható társadalmi felhajtóereje van, azonban a poszthumanizmus számos iránya ezt a filozófia jegyében mintha akaratlanul felszámolná a heterogén káosz üdve alatt.⁴

Természetesen nem a „helyes” poszthumanizmus kijelölése ezzel a céloom, ez a probléma csupán azért felelmegethető, mert a korábban említett burjánzás úgy tűnik, olyannyira hatással van a diskurzusra, hogy elhomályosítja annak bizonyos értékeit is.

„Az egész poszthumán elméletre jellemző az ember, a technológia és a környezet közötti összeolvadás és egymást alakító kapcsolat” (13) – ez a sor, melyet Ariane Lourie Harrisontól idéznek a szerzők, szintén rámutat arra a problémára, amely feszültséget kelt bennem az irányzat kapcsán. Az idézet mintha bármilyen entitásra ráhúzható lenne, így egy olyan humanizmusképet tár elénk – ha a poszthumanizmus ezzel szemben szeretne fellépni –, mely alapvetően nem érzékeli a környezet, az ember és a technológia összefonódását.

Korábban már előkerült a Késelés Villával sorozat poszthumanizmusról szóló alkalma, amelyet ismét idézni szeretnék. Az est két vendégének, Kiss Katának és Szemes Botondnak az állításából számomra az szűrhető le, hogy a szemléletpluralitás, amely a kritika tárgyául megtett kötetben is kimutatható, a poszthumanizmus egyik fontos eleme. Mindez olyannyira fontos, hogy az önkritika, a precízebb megalapozottság rovására is mehet.⁵ Ezen a ponton elmondhatnánk, hogy mindez igaz *A poszthumanizmus változataira* is, viszont ennél megítélésem szerint többről van szó, és az egész diskurzust átható problémát fedezhetünk fel. A Horváth Márk, Lovász Ádám és Nemes Z. Márió által szerkesztett könyvről szinte felesleges kritikát írni úgy, hogy a poszthumanizmus alapvető problémáit ne említse az ember. A szerzők tájékozottsága, a kötet nyelvi és elméleti minősége üdvözlendő, és a minőség elvitathatatlan. Némiképp ez is jelentheti a problémát. A poszthumanizmus olyannyira meggyőző, új és izgalmas, hogy vissza sem akarunk térni ahhoz a humanizmushoz, amit maga a diskurzus jelöl meg elődjeként. Így sikkadhat el ennek az alapnak a felülvizsgálata.

4 Vö. KŐSZEGHY Ferenc, *A poszthumanizmus határai*, ELTE Online, elteonline.hu/tudomany/2020/02/26/a-poszthumanizmus-hatarai/.

5 Vö. KŐSZEGHY Ferenc, *I. m.*

Visszatértünk tehát a humanizmushoz, ezáltal pedig a poszthumanizmus további kritikájához. Különösen érdekes az a tény, hogy a Kiss Kata és Ádám Zsófia által a PRAE *huszonegyedik* rovatában szorgalmazott önkritika⁶ miképp valósul meg szintén a PRAE felületén a Poli-P csoport sorozatán belül. Ennek pikantériája és sikerének oka pedig az, hogy a folyamatos önkritikátlan burjánzás mellett hogyan jelenik meg az önkritika. Losonc Márk már korábban említett tanulmányára gondolok itt, melyben így vélekedik a poszthumanizmusról:

„A poszthumanizmus mint az Embertől és a humanizmustól való absztrahálás tehát maga is elvont társadalmi folyamatok eredménye. Már a pusztá elnevezésével olyan absztrakcióval küzd, amelyet eszmétörténetileg elhibázottan ír le (akár a premodern, akár a modern korszakról legyen szó), de társadalomanalitikailag is tévesen határozza meg, azaz nem érti a ténylegesen ható erőket. A poszthumanizmus nem »új a nap alatt«, hiszen számos áramlat és elmélet előlegezte meg az alapvető üzenetét.”⁷

Ezt továbbgondolva Losonc kijelenti, hogy a jelenlegi társadalmi és gazdasági helyzetbe való beágyazottság figyelembevételével lenne érdemes újrarendezni a poszthumanizmust. Továbbá a racionalitással való leszámolás kapcsán a diskurzus hasonlóságokat mutat a felvilágosodás és a romantika felfogásának dinamikájával, amely szintén egyfajta ismerősséget kölcsönöz neki. Természetesen nem ez képezi a kritikai hang alapját, hanem inkább az, hogy a poszthumanizmus elmélete előtt is létezett az a dinamika, amit a poszthumanizmus maga és a humanizmus közötti párbeszédben megteremt.

Ezek alapján szeretném összegezni, hogy számomra hogyan ítélem meg a poszthumanizmus és *A poszthumanizmus változatai – Ember, embertelen és ember utáni* című kötet a jelen állás szerint. Elvitathatatlan az a frissesség, amivel a poszthumanizmus meghódította a filozófiát és a tudományos világ egy jelentős részét. Ennek a meghonosítása is nagy teljesítmény, hiszen egy folyamat koronájaként is értékelhető ez a monográfia, azonban azt láthatjuk, hogy mostanra a poszthumanizmus felülvizsgálatát sürgető igény is megjelent. Véleményem szerint a poszthumanizmus egy saját potenciálja által elvakított fogalmi keret, mely gyakran sokkal inkább a kreativitás és a burjánzás, a szemlélet-pluralitás ellenfeleként értelmezheti az önkritikát. Tévesen.

6 ÁDÁM Zsófia Katalin, *Pozícióvakság és katasztrófafornó*, www.prae.hu/article/11008-huszonegyedik-6/; KISS Kata, *Kritikátlan Poszthumán. Lehetéges, de minek?*, www.prae.hu/article/11346-huszonegyedik-13/.

7 LOSONC Márk, *I. m.*

A poszthumanizmus ilyen keretek között egy krízishelyzetre adott válasz. A krízis pedig kimutatható abban, ahogy a jelen társadalmá az emberi identitás bizonyos elemeit kezeli. Azonban ez a dinamika mint-ha leírható lenne Aleida Assmann identitás- és átváltozáskultúra fogalmi alapján. A marginalizált csoportok, a „más”-ok mindennapi diskurzusba való beemelésével az emberi identitás határai kitágulni látszanak, átváltozáskultúrát termelnek. Azonban folyamatos a kizáró dinamika is, mely pedig az identitáskultúrák sajátja.⁸ A poszthumanizmus lényegében identitáskultúrának teszi meg a humanizmust, így ígéretes átváltozáskultúrának mutatva magát. Az viszont, hogy saját pozíciójára, tehát a kései kapitalizmusba való beágyazottságára némiképp vak, egyfajta identitáskultúrává való megszilárdulást feltételez.

A kapitalizmus biopolitikája egyfajta homogén masszaként tekint az emberre mint erőforrásra, és ez a homogén massa-lét valóban egyfajta szubjektummentességet eredményez, amely decentrált emberkép-hez is vezet, viszont a poszthumanizmus számos kijelentése az ebben a biopolitikában rejlő objektivizáló erőre adott válaszként értelmezhető, hiszen ez termeli ki a marginális csoportokat. Viszont a marginalizáció egyik oldalán sem állt sosem önmagának transzparens szubjektum. A nem marginalizált csoportok függnék a marginalizációtól, így ezt a dinamikát mindig újratermeli a kapitalizmus. Erre a dinamikára mutat rá a humanizmus és poszthumanizmus kapcsán a monográfia is Giorgio Agamben és Gayatri Chakravorty Spivak alapján: „az ember egy olyan »kizáró gép«, amely az elismerést termelve folyamatosan kizárási, elnyomási mechanizmusokat hoz létre. Ezért a poszthumanizmus »mozgalma mindig megtörténik. A humanizmus nem képes magát megalapozni, mindig újratírja magát mint poszthumanizmus»” (31). Egy alapvető identitás-szervező dinamika leírását olvassuk itt, mely tévesen ágyazódik be ellentétként a humanizmus és a poszthumanizmus fogalmainak használatával.

8 Vö. Aleida ASSMANN, *Kulturen der Identität, Kulturen der Verwandlung = Verwandlungen, Archäologie der literarischen Kommunikation IX*, szerk. Aleida ASSMANN – Jan ASSMANN, Wilhelm Fink Verlag, München, 2006, 25–26.